

*Гайденко Ю. О.,**кандидат філологічних наук,**доцент кафедри англійської мови гуманітарного спрямування № 3
Національного технічного університету України «КПІ імені Ігоря Сікорського»**Сергеева О. О.,**викладач кафедри англійської мови гуманітарного спрямування № 3
Національного технічного університету України «КПІ імені Ігоря Сікорського»*

ДО ПРОБЛЕМИ ВИЗНАЧЕННЯ КОМПОЗИЦІЙНО-МОВЛЕННЄВИХ ФОРМ

Анотація. У статті розглянуто лінгвістичне явище композиційно-мовленнєвих форм, а саме проаналізовано підходи до дефініювання означеного терміна, виділено типи композиційно-мовленнєвих форм, схарактеризовано їхні особливості. Композиційно-мовленнєві форми визначено як певного роду моделі комунікації в межах тексту, які співвідносяться з мисленнєвими та комунікативними категоріями. Описано, що вони мають «природне» походження і притаманні мисленню всіх індивідів, які використовують їх інтуїтивно. Виступаючи складними мовленнєвими єдностями, композиційно-мовленнєві форми відображають структуру процесу мислення, типи та способи зв'язку елементів між собою. Окреслено, що композиційно-мовленнєві форми – це комунікативні схеми, націлені на сприйняття інформації читачем, які на матеріальному рівні реалізуються за допомогою мовних засобів, що дозволяють адекватно відтворити авторську думку. Структуруючи й упорядковуючи хід думки автора, композиційно-мовленнєві форми надають їй цілісного, завершеного вигляду, а також реалізують композиційні особливості зв'язних текстів, адже оформлюють їхні цілі частини. Композиційно-мовленнєві форми типологізовані на розповідь, опис та роздум. З'ясовано, що їхня класифікація спирається на структурний зв'язок між реченнями або частинами речень, а також композиційний тип інформації, який превалює у певній композиційно-мовленнєвій формі. Встановлено, що розповідь – це функційно-смісловий тип мовлення, призначений для зображення послідовної низки подій, які забезпечують поетапний перебіг сюжету. Визначено, що опис – це композиційно-мовленнєва форма, спрямована на відображення зовнішніх ознак дійової особи або обстановки дії. Визначено, що роздум – це функційно-смісловий тип мовлення, який виконує особливе комунікативне завдання – дійти логічним шляхом до нового судження чи аргументувати висловлене раніше. Окреслено, що композиційно-мовленнєві форми є інструментом поєднання мовних засобів, які, сполучаючись один з одним, набувають значення, котре виходить за межі семантичного використання мови, тобто предметного змісту мовних одиниць.

Ключові слова: композиційно-мовленнєві форми, опис, роздум, розповідь, функційно-смісловий тип мовлення.

Постановка проблеми. Художня дійсність літературного твору складається з авторської оцінки об'єктів, явищ і подій, інкорпорованої в категорії оцінності та модальності. Це зумов-

люється оцінною природою пізнавальної діяльності автора, результатом якої виступає художній твір. Згідно із С.П. Степановим, комунікативне завдання художнього твору перебуває «у сфері естетичних смислів, тобто ставлення творця тексту до дійсності, його морально-естетичної філософії» [1, с. 7]. Картина світу, яка моделюється у тексті, «пропускається» через індивідуальну свідомість автора, що визначає експліцитну чи імпліцитну присутність суб'єкта мовлення у художньому творі [2, с. 118]. Тому, як зазначає В.А. Кухаренко, усі типи викладу (авторське й персонажне мовлення) експлікують авторську оцінність і модальність, однак у найбільш прямій, явній формі їх представлено у власному мовленні автора, яке пов'язано з поняттям композиційно-мовленнєвих форм (далі – КМФ) [3, с. 134]. Це пояснюється насамперед тим, що на відміну від діалогів персонажів, котрі теж створюються автором, КМФ «реалізуються у формі епічного, драматичного чи ліричного монологу» [4, с. 267].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Комплексним дослідженням КМФ присвячено роботи таких мовознавців, як: М.П. Брандес (2004), В.В. Виноградов (2002), В.А. Кухаренко (2002) та ін. Зазначена проблема не втрачає актуальності в мовознавчих студіях сьогодення, тому різні її аспекти висвітлено у низці наукових праць. Зокрема, типологічні різновиди КМФ та основи їх диференціації описано в розвідках В.М. Андрєєва (2016), М.Я. Блоха (2012), С.І. Каргапольцевої (2016) та ін. Актуальними в контексті означеної тематики є праці Г.Д. Величенко (2017), котра досліджує взаємодію КМФ у художньому тексті, Г.О. Матковської (2014), яка вбачає у КМФ інструмент фіксації внутрішнього мовлення, Г.О. Олейнікової (2020), котра розглядає КМФ як одиниці членування художнього твору. Проте, незважаючи на наявність лінгвістичних досліджень, присвячених явищу КМФ, низка питань цієї проблематики й досі не має остаточного вирішення або має спірні трактування, що зумовлює актуальність цієї статті.

Мета цієї статті – проаналізувати підходи до визначення поняття «КМФ», виділити типи КМФ та схарактеризувати їхні особливості.

Виклад основного матеріалу. Термін «КМФ», уведений у науковий обіг В.В. Виноградовим, представлено різними формальними позначеннями: «функційно-сміслові типи мовлення», «інформаційні типи мовлення», «функційно-семантичні блоки», «форми викладу», «типи викладу», «способи викладу», «контексти», «discourse types», «narrative modes»

[8; 10, с. 46; 3, с. 134]. Формулюючи дефініцію зазначеного поняття, мовознавці вказують на різні особливості КМФ. Так, М.П. Брандес звертає увагу на їхню структурованість, стверджуючи, що КМФ – це однорідні типи внутрішньотекстової граматичної композиції, ідеальні схеми, які диктують стан впорядкованості матеріальних граматичних структур [11, с. 19]. В.П. Черданченко підкреслює, що КМФ є результатом мисленнєвої діяльності індивіда – «складними мовленнєвими єдностями, які відображають структуру процесу мислення, типи і способи зв'язку елементів між собою» [12, с. 87]. Із цим твердженням солідаризується С.М. Іваненко, яка вважає КМФ «стереотипами мислення» [наведено за: 12, с. 87]. Згідно із С.І. Каргапольцевою, КМФ – це певного роду моделі комунікації у межах тексту, які співвідносяться з мисленнєвими та комунікативними категоріями [13, с. 100]. «У межах комунікативно-прагматичної парадигми важливим є трактування КМФ як особливих комунікативних форм, націлених на сприйняття інформації читачем» [12, с. 87].

Зважаючи на вказані вище дефініції, продуктивними в контексті нашого дослідження вважаються думки В.М. Андрєєва, М.Я. Блоха, В.В. Виногорова, В.А. Кухаренко та ін. стосовно того, що КМФ: 1) є ментальною, а не мовною категорією; мова лише представляє КМФ; 2) мають «природне» походження й притаманні мисленню всіх індивідів, які використовують їх на підсвідомому рівні, інтуїтивно; 3) виступають інструментом здійснення мовленнєво-мисленнєвої діяльності загалом та результатом комунікативно-мовленнєвої діяльності автора зокрема, що реалізується на ідеальному (мисленнєвому) й матеріальному рівнях за допомогою ідеального знаряддя – знака, дозволяючи адекватно відтворювати авторську думку; 4) характеризуються єдністю певного типу знакового змісту й певної структури; 5) підпорядковуються закону організації мовних одиниць, постаючи складними синтаксичними комплексами; 6) реалізують композиційні особливості зв'язних текстів, оформлюючи їхні цілі частини; 7) є системами мовних об'єднань, однорідними формами словесної композиції, відстороненими від конкретних проявів мовлення; 8) утворюють типізовані структури й представляють із формальної точки зору схеми повторюваних ознак та якостей, які не зводяться до ознак та якостей речень, що їх складають, а визначаються структурним зв'язком останніх; 9) постають у найбільш загальному вигляді складними функційними текстово-мовленнєвими єдностями, покликаними структурувати та упорядковувати хід думки, надавати їй цілісного й завершеного вигляду; 10) відображають думку автора й авторську модальність із різним ступенем експліцитності; 11) маніфестують адресованість, котра полягає у відборі мовних засобів, орієнтованих на адресата, а також урахуванні реакції реципієнта на інформацію, котра міститься у певній КМФ [14; 4, с. 71–78; 15, с. 70–77; 3, с. 143–144].

КМФ – це форми оброблення певного предметного змісту, котрі утворюють динамічну систему, яка робить мову тексту реальною, тобто такою, що функціонує. Вони виступають інструментом образно-естетичної трансформації мови тексту, за якої цілеспрямоване поєднання мовних елементів, зумовлене певними інтенціями автора, утворює значення, котре у синтезі, цілісності їхнього об'єднання виходить за межі семантичного використання мови, тобто предметного змісту мовних одиниць [4, с. 74]. Набуваючи актуалізації у КМФ, прагматично марко-

вані елементи дозволяють визначити авторську позицію щодо описуваних подій, а їхня переважна відсутність може вказувати на індивергентне ставлення автора до предмета оповіді чи прагматичну інтенцію нейтрального, безстороннього викладу.

Традиційно виокремлюють три основні типи КМФ: розповідь, опис і роздум [9; 4; 12]. Хоча формальні маркери кожного різновиду КМФ різняться, важливу роль у їхньому мовному полотні відіграють дієслова, які можуть використовуватися для змалювання перебігу дій, вираження настрою, збільшення або послаблення напруги, характеризування душевного стану мовця. Здебільшого вони вживаються в індикативі, формах теперішнього та минулого, рідше – майбутнього часу, які вибираються автором і залежать від того, на що він орієнтує свій текст. Ідентифікаторами образу автора в КМФ виступають перша або третя особи дієслів, причому формально позначвані ними суб'єкти варіюються, що створює поліфонічність викладу художнього твору.

Основне сюжетне навантаження у межах тексту виконує *розповідь*, тобто функційно-смісловий тип мовлення, призначений для зображення послідовної низки подій або переходу з одного стану в інший. Дії, події, зображувані в розповіді, послідовно змінюють одна одну, відображаючи поетапний перебіг сюжету [10, с. 52]. За змістом і внутрішньою організацією розповідь як функційно-смісловий тип мовлення протиставляється роздуму й опису, відрізняючись від останнього низкою ознак: використанням вищо-часових форм дієслів (в описі здебільшого вживаються форми недоконаного виду, в розповіді – доконаного); використанням двоскладних речень – вживанням безособових, номінативних речень, представлених в описових контекстах, для розповіді нетипове [15, с. 289]; превалюванням ланцюжкового (послідовно-часового) зв'язку (на відміну від характерного для опису паралельного), що зумовлено комунікативно-прагматичною спрямованістю КМФ «розповідь», пов'язаною з відображенням часової послідовності подій, динамічної зміни фаз та ознак у часі [8; 10, с. 52].

Засобом передачі зовнішності персонажа, природи, місцевості, інтер'єру та інших явищ, котрі сприймаються, спостерігаються чи уявляються, слугує *опис*, тобто КМФ, спрямована на відображення зовнішніх ознак дійової особи чи обстановки дії. Її основу становить принцип співіснування, співположення предметів та ознак, який водночас слугує засобом детальної передачі стану навколишньої дійсності та обґрунтовує переважання у цій КМФ паралельного (корелятивного) зв'язку, наявність синтаксичного паралелізму. На відміну від розповіді, якій притаманна динаміка викладу, характерною ознакою опису вважається статичність, що зумовлено передусім комунікативно-прагматичною спрямованістю цієї КМФ: перерахування предметів і повідомлення їхніх ознак.

Інформація про причинно-наслідкові зв'язки між об'єктами й діями відображається КМФ «*роздум*». На противагу розповіді та опису, предметним змістом яких є абстракція від властивостей і відношень реальних об'єктів, логіко-предметний зміст роздуму є абстракцією від властивостей і відношень абстрактних предметів, тобто вторинною абстракцією. Роздум позначає рух думки, міркування про реалії навколишньої дійсності, а не саму навколишню дійсність, тому дослідники вважають його інтенсивною структурою, що експлікує логічний розвиток [8; 9, с. 76]. *Роздум* – це функційно-смісловий тип мовлення, який відповідає формі абстрактного мислення – умовиводу –

й виконує особливе комунікативне завдання (дійти логічним шляхом до нового судження або аргументувати висловлене раніше), що полягає в наданні мовленню аргументованого характеру, оформлюється за допомогою лексико-граматичних засобів причинно-наслідкової семантики [15, с. 321–322]. Основою цієї КМФ виступає проблема, тобто питання чи комплекс питань, які виникають у ході пізнання або практичної діяльності індивіда та вирішення яких становить прикладний або теоретичний інтерес; тому роздум відображає складний шлях осягнення істини й складається із цілої низки суджень, які стосуються одного питання, слідуючи одне за одним у такий спосіб, що попередні слугують основою утворення наступних і формують відповідь на нього [9]. Зважаючи на це, КМФ «роздум» характеризується превалюванням каузативного зв'язку (зв'язку логічного розвитку), котрий вказує на те, що одна думка виводиться з іншої [8; с. 78]. У сучасній мовознавчій літературі відзначається відносна автономність й універсальність роздуму, зумовлена специфікою цієї КМФ, яка слугує узагальненим представленням авторської точки зору й може співвідноситись із ситуацією-актуалізатором роздуму та схожими на неї. При цьому роздум вважають КМФ, яка, з одного боку, найбільш чітко маніфестує авторську модальність й адресованість, а з іншого – наближає психіку персонажа до читача [14; 9; 15].

Виділення КМФ усередині різних текстових утворень має умовний характер, адже в чистому вигляді вони трапляються дуже рідко, причому обсяг текстових фрагментів-репрезентантів КМФ може варіюватися і бути представленим: 1) окремим реченням; 2) абзацом або надфразною єдністю; 3) певною частиною тексту. Таким чином, межі КМФ не залежать від меж текстових одиниць, а КМФ – це не складова одиниця тексту, а спосіб організації повідомлення, спосіб викладу всередині текстових одиниць [10, с. 57]. Однак різні відрізки або фрагменти тексту можуть усім своїм складом виражати певний композиційний тип інформації (сюжетно-динамічний притаманний розповіді, зображальний – опису, а узагальнено-теоретичний, коментувальний – роздуму) або включати той чи той композиційний тип інформації як провідний, домінуючий. За відповідним виділенням композиційно-типової домінанти весь відрізок тексту можна віднести до однієї із КМФ, що складає ланку в їхньому варіативному ряді [9].

Висновки. КМФ – це моделі комунікації у межах тексту, що співвідносяться з мисленнєвими та комунікативними категоріями. Відображаючи структуру процесу мислення і найзагальніші відношення реалій навколишньої дійсності, КМФ функціонують як текстово-мовленнєві єдності, які структурують та упорядковують хід думки, надають їй цілісного й завершеного вигляду. Диференціація КМФ спирається на превалювання у фрагменті тексту певного композиційного типу інформації (сюжетно-динамічного, зображального чи узагальнено-теоретичного, коментувального) та структурного зв'язку між реченнями або їхніми частинами (ланцюжкового, паралельного чи каузативного). Так, притаманний розповіді сюжетно-динамічний тип інформації і ланцюжковий зв'язок дозволяють цій КМФ виконувати основне сюжетне навантаження у межах тексту, відображаючи послідовну низку подій. Властиві опису зображальний тип інформації та паралельний зв'язок перетворюють цей функційно-смісловий тип мовлення на інструмент відображення зовнішніх ознак дійової особи чи обстановки дії.

Характерні для роздуму узагальнено-теоретичний чи коментувальний тип інформації і каузативний зв'язок уможливають функціонування означеної КМФ як типу викладу, що корелює з формою абстрактного мислення – умовиводом.

Перспективи подальшого дослідження вбачаємо у розширенні теоретичної бази означеної проблематики; деталізації критеріїв розрізнення КМФ; дослідженні композиційної організації художніх творів із перспективи ідіостилу автора.

Література:

1. Степанов С. П. Организация повествования в художественном тексте (языковой аспект). СПб. : Изд-во Санкт-Петербургского государственного университета экономики и финансов, 2002. 188 с.
2. Лазарева Е. И. Прагматические функции пословиц в художественном дискурсе : на материале немецкоязычной художественной прозы. *НИУ БелГУ. Социально-гуманитарный вестник Юга России*. 2012. №7–8. С. 116–123.
3. Кухаренко В. А. Интерпретация текста. Одесса : Латстар, 2002. 292 с.
4. Брандес М. П. Стилистика текста. Теоретический курс. Москва : Прогресс-Традиция; ИНФРА-М., 2004. 416 с.
5. Величенко Г. Д. Взаимодействие композиционно-речевых форм в художественном тексте. *Вильгельм Фон Гумбольдт и его наследие: классика и современность* : сборник статей по материалам Всероссийской заочной научно-практической конференции. Москва: Московский государственный областной университет, 2017. С. 46–51.
6. Матковська Г. О. Композиційно-мовленнєві форми фіксації внутрішнього мовлення в художніх творах В. Вульф. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія «Філологія (мовознавство)»*. 2014. Вип. 19. С. 328–333.
7. Олейнікова, Г.; Македонська, П. Композиційно-мовленнєві форми як одиниці членування художнього тексту. *Науковий вісник Ізмаїльського державного гуманітарного університету. Серія «Філологічні науки»*. 2020. Вип. 47. С.57–62.
8. Блох М. Я., Сергеева Ю. М. Внутренняя речь в структуре художественного текста : монография. Москва : Издательство «Прометей», 2011. 180 с. URL: <http://iknigi.net/avtor-mark-bloh/94089-vnutrennyaya-rech-v-strukture-hudozhestvennogo-teksta-mark-bloh/read/page-7.html> (дата звернення: 03.03.2021).
9. Валгина Н. С. Теория текста. Москва : Логос, 2003. 173 с.
10. Брандес М. П., Провоторов В. И. Предпереводческий анализ текста (для институтов и факультетов иностранных языков). 3-е издание, стереотипное. Москва: НВИ-ТЕЗАУРУС. 2001. 224 с.
11. Чердниченко В. П. Прагмастилистичні характеристики німецькомовної новели : дис. ... канд. філол. наук: 10.02.04. Запоріжжя. 2016. 271 с.
12. Каргапольцева С. И. Текст-описание как тип монологической речи. *Образование и воспитание*. 2016. №1. С. 99–101.
13. Андреев В. Н. Композиционно-речевая форма «рассуждение» в структуре художественного текста : автореф. дис. ... канд. филол. наук : 10.02.04. Тула, 2004. URL: <http://cheloveknauka.com/kompozitsionno-recheyaya-forma-rassuzhdenie-v-strukture-hudozhestvennogo-teksta> (дата звернення: 03.03.2021).
14. Виноградов В. В. О композиционно-речевых категориях литературы. *Избранные труды. О языке художественной прозы*. URL: <http://books.e-heritage.ru/book/10077354> (дата звернення: 15.01.2021).
15. Стилистический энциклопедический словарь русского языка / под ред. М. Н. Кожинной; члены редколлегии : Е. А. Баженова, М. П. Котурова, А. П. Сковородников. 2-е изд., стереотип. Москва : Флинта : Наука, 2011. 696 с.

Haidenko I., Serheieva O. On the problem of narrative-compositional forms identification

Summary. The article has been devoted to the linguistic phenomenon of narrative-compositional forms. Approaches to the definition of narrative-compositional forms have been analysed; narrative-compositional forms have been classified, their peculiarities have been outlined. Narrative-compositional forms have been defined as communication models within the text that correlate with mental and communicative categories. It has been revealed that narrative-compositional forms are used intuitively by all humans and are intrinsic to their mental activity. Being complex speech entities, narrative-compositional forms represent the structure of humans' mental activity, types and ways of elements' interrelation. It has been outlined that narrative-compositional forms are communication schemes aimed at readers' information perception. They are materialised with the language means that allow authors to adequately express their thoughts. It has been ascertained that narrative-compositional forms structure and organise the train of author's thought and, therefore, make the thought complete. They provide for the compositional organisation of coherent

texts by shaping their parts. Narrative-compositional forms have been classified into narration, description and argumentation. It has been revealed that their classification criteria are: structural link between sentences or sentence parts and compositional type of information prevalent in a certain narrative-compositional form. The term "narration" has been defined as a functional-semantic type of speech that provides for unfolding of the plot and is used to display a sequence of events. Description has been defined as a narrative-compositional form used to give details about characters' appearance or an action setting. The term "argumentation" has been defined as a functional-semantic type of speech aimed to perform a specific communicative task: come to new logical judgement or advance arguments for what has been stated earlier. It has been outlined that narrative-compositional forms are used to link language means within the text. Converging with each other, these language means acquire a meaning that goes beyond the semantic use of language, i.e. extends beyond the actual meaning of linguistic units.

Key words: argumentation, description, functional-semantic type of speech, narration, narrative-compositional forms.